

svega, ogoljenje koje zvuči tako aktualno u krizama kojih smo dionici. No, ako i nema ništa novo pod suncem, ako apsurd i zlozvučje imaju prevagu u samospoznatoj prolaznosti svega ovovremenog, ipak ostaje mudrost kao strah Božji, spoznaja da sve dolazi od Boga. Tako, postmodernističko čitanje ovog klasičnog religioznog teksta otvara široki dijapazon etičke dijagnostike i terapije, sa završnim naglaskom o tome da čudovišno veliko moderno beznađe možemo prevladati tek iz perspektive transcendencije, u predanosti putu od ‘fenomena do fundamenta’.

Ovoj zanimljivoj i sadržajno bogatoj knjizi, s mnogim referencama na klasične i (post)modernističke mislitelje, nedostaje kazalo imena, što bi pripomoglo ponovljenim čitalačkim orijentacijama. K tome, spominjanje vrlo važnih autora, posebice iz prošlog stoljeća, ponekad ima samo šturu opisnu kvalifikaciju. Naime, ako se npr. kao na str. 19 mislilac takvog ranga kao što je Foucault, prizove zbog navođenja njegove sintagme ‘smrt čovjeka’, kao sljednice teze o ‘smrti Boga’, bez pažljive elaboracije o foucaultoovskom diskursu u kojemu se razjašnjava povijesna impostacija pojma čovjeka, pa tako i njegovo odumiranje u klasičnom liku, stvari ostaju (bar naizgled) nedorečene. Doduše, kako ovo nije povijesno-filozofska nego problemska studija, specifičnost nizanjanja, ponekad fragmentiranih, pasusa koji plijene zanimljivošću i iskre zrcima filozofske mudroljubivosti, potvrda je autorove osebjnosti stila.

**Željko Senković**

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku  
Filozofski fakultet – Katedra za filozofiju  
L. Jägera 9, HR-31000 Osijek  
zsenkovic@ffos.hr

---

Igor Primorac, *Etika na djelu: ogledi iz primijenjene etike*, KruZak, Zagreb 2006, 193 str.

---

Profesora Primorca ne treba posebno predstavljati jer – iako živi i djeluje u inozemstvu – svojim je radovima stalno prisutan u hrvatskoj javnosti. Ali ne samo to! Njegovi objavljeni radovi na hrvatskom tematiziraju pitanja primijenjene etike i političke filozofije koja su vrlo aktualna u filozofskim raspravama, a domaći ih autori nedovoljno obrađuju. Najnovija knjiga profesora Primorca na hrvatskom složena je od sedam članaka objavljenih

u posljednjih nekoliko godina, na engleskom jeziku, dva iz kasnih i jedan iz ranih devedesetih. Dva su članka već bila objavljena na hrvatskom. Autor je sam priredio hrvatske verzije triju članaka, a ostalo je preveo Tomislav Bračanović. Članci su prema problemima kojima su posvećeni svrstani u tri tematske skupine.

U prvome dijelu “Etika i nasilje” (str. 11–70) po dva su članka posvećena problemu pravednosti u ratu i pitanju terorizma. Članak “Pravedni rat” (str. 13–24) izvorno je pisan za Routledgeovu *Encyclopedia of International Relations and Global Politics*. Očito odatle dolazi pregledno školska koncepcija rada. Tema je ograničena na mogućnost moralno opravdanoga rata. Time je isključen politički realizam koji smatra da rat nije uopće predmet etičke prosudbe. Isto tako pacifizam ne nudi nikakve argumente *pro* i *contra* pravednoga rata. S druge strane, konzekvencijalizam nije sretan izbor jer zapravo “dopušta previše” (str. 16). Najutjecaj-niji pristup i uspješnu alternativu konzekvencijalizmu, takozvanu teoriju pravednoga rata, profesor Primorac u skladu s tradicijom analizira s dva motrišta: Kako opravdati pribjegavanje ratu (*ius ad bellum*) i kako ostati moralan u vođenju rata (*ius in bello*)? Ta su dva motrišta odvojena i imaju svoje vlastite moralne zahtjeve. Rat je pravedan samo ako je i jedan i drugi skup moralnih zahtjeva zadovoljen. Mnogi smatraju da je opravdan obrambeni rat u slučaju da je država žrtva teške nepravde. Što ako je napadnuta nepravedna država? Teorija pravednoga rata dopušta mogućnost humanitarne intervencije izvan državnih granica. Opravdano pribjegavanje ratu mora ispuniti šest uvjeta. (1) Razlog mora biti pravedan, (2) namjera ispravna, (3) odluku mora donijeti i obznaniti legitimna vlast, (4) pribjegavanje ratu mora biti zadnje rješenje, (5) mora postojati nada u uspjeh i (6) ostvareno dobro mora biti veće od zla prouzročena ratom. Prvi je uvjet najvažniji. Ako je pravedan razlog ujedno motiv za ulazak u rat, onda je namjera ispravna. Mislim da su time zapravo ispunjeni moralni uvjeti za pravedan rat. Treći uvjet je pravno-političke naravi. Posljednja tri uvjeta su praktična pitanja provođenja moralno opravdane odluke vođenja rata. U vođenju rata profesor Primorac naglašava dva glavna načela – načelo diskriminacije vojnih i civilnih ciljeva i načelo razmjernosti ratom nastaloga zla i ostvarenoga dobra. Pritom ističe činjenicu da moderno ratovanje najviše štete nanosi onima koji ne sudjeluju u vojnim akcijama. Članak zapravo završava aporetski. Iako teorija pravednoga rata daje najbolju analizu moralnosti rata, doživjela je duboku krizu i neuspjeh. Drugi se članak (“Zaštićenost civila u ratu”, str. 25–43) tematski nadovezuje na prvi. Na početku 20. st. odnos vojnih i civilnih žrtava bio je 8:1, a na njegovu konca odnos je preokrenut, pa ima osam puta više civilnih nego vojnih žrtava. Za slučaj da se nekada vrlo teško može razlikovati vojne i civilne sudionike profesor Primorac s pravom ističe načelo da *in dubio*

“trebamo uvijek započeti s pretpostavkom zaštićenosti” (str. 33). No način kako načelno opravdava – iako to opravdanje drži valjanim samo za 1942. godinu – bombardiranje njemačkih gradova u Drugom svjetskom ratu, s brojnim civilnim žrtavama, da se naime time htjela spriječiti potpuna nacistička dominacija cijelom Europom, ne čini mi se uvjerljivim. To je zapravo empirijsko pitanje koje je teško riješiti ovako retrospektivno. Što se tiče moralnoga opravdanja, to je čisto konzekvencijalistički argument koji se temelji na procjeni budućih posljedica nanesenoga zla. Prema njemačkim svjedočanstvima te žrtve nisu kod prosječnih građana generirale vjerovanje u nepravednost vlasti, nego su povećale mržnju prema saveznicima. Isto je tako dvojbena učinkovitost tih bombardiranja jer su bila najmasovnija pred kraj rata kada više nije postojala opasnost nacističke dominacije, nego se radilo o što bržem poražavanju Trećega Reicha.

Prvi članak posvećen terorizmu nudi jasnu definiciju terorizma: Terorizam je “promišljena upotreba nasilja, ili prijetnja njegovom upotrebom, protiv nedužnih ljudi, s ciljem zastrašivanja nekih drugih ljudi da učine nešto što inače ne bi učinili” (str. 47). Time je dan odgovor na prvo glavno pitanje ‘Što je terorizam?’. Drugo glavno pitanje (‘Može li on ikada biti moralno opravdan?’) profesor Primorac rješava tako da dopušta mogućnost da bi terorizam mogao biti opravdan u stanovitim ekstremnim i izuzetno rijetkim okolnostima, a to bi bili slučajevi kada se neka zajednica nađe u moralnoj katastrofi i kada bi primjena terorizma bilo jedina moguća metoda oslobođenja. U drugom članku o terorizmu (“Državni terorizam i protuterorizam”, str. 55–70) osnovno je pitanje postoji li nešto takvo kao državni terorizam ili je on sveden samo na ‘nedržavne čimbenike’. Kao kandidati terorističkih država razmatraju se obično totalitarne države kao što su Hitlerov i Staljinov režim. No terorističkim metodama služile su se i neke demokratske države, primjerice Velika Britanija i Izrael. Profesor Primorac želi predložiti elementarnu tipologiju državne upletenosti u terorizam i tezu kako je državni terorizam znatno negativniji nego terorizam kojim se služe nedržavni čimbenici potkrijepiti s četiri argumenta. S pravom otklanja shvaćanje da je svaka država koja se izravno i neizravno služi terorizmom teroristička država. S druge strane, totalitarna država je očit slučaj kada se država služi terorom protiv vlastitoga pučanstva. Takva se država u pravilu služi terorizmom i prema unutra i prema vani, prema vlastitim građanima i prema svojim susjedima. No kako neke države na različite načine podržavaju nedržavni terorizam, razlikovanje državnoga i nedržavnoga terorizma prilično je otežano. Teškoću povećava i mogućnost stupnjevanja primjene ili podržavanja terorističkih metoda. Profesor Primorac iznosi četiri uvjerljiva razloga zašto je državni terorizam veće zlo od nedržavnoga.

Drugi dio (“Patriotizam i etika”, str. 71–109) sadrži dva članka o patriotizmu, temi koja nije samo aktualna u našoj sredini, nego je u me-

đuvremenu postala jedna od važnijih tema političke filozofije. Kako ga razgraničiti spram nacionalizma? Uobičajeno je – a tako čini i profesor Primorac – da se nacionalizam tretira kao moralno prijeporna pojava, dok se za patriotizam, ili barem neku njegovu inačicu, traži moralno opravdanje. Patriotizam definira kao “ljubav za vlastitu zemlju (i državu) i identifikaciju s njome, koja se očituje u osobitoj brizi za njezinu dobrobit i dobrobit zemljaka i sugrađana” (str. 74). Ako se prihvaća bilo kakva varijanta patriotizma, mora se objasniti u kojemu je smislu patriotizam moralna dužnost. Postoji umjerenije i radikalnije shvaćanje. Profesor Primorac ispituje održivost umjerenoga shvaćanja da je patriotizam moralna dužnost. Ako ta inačica nije održiva, nije održiva ni radikalna. Analizom šest argumenata u prilog umjerenoj inačici, dolazi se do zaključka da nijedan od tih argumenata nije uvjerljiv. Mislim da su većina argumenata nekako vezani za pojam kulturnoga identiteta. Nacionalisti i patrioti od složenoga pojma kulturnog identiteta zaključuju na neku moralnu homogenost kao temelj moralne dužnosti. Čini mi se da se neki argumenti mogu shvatiti u okviru građanskoga statusa – minimalna zahvalnost prema državnoj zajednici očituje se u poštivanju zakona i plaćanju poreza, a to je najfunkcionalniji oblik patriotizma. Zaključci profesora Primorca da patriotizam ni u kojem smislu ne može biti moralna dužnost, da ne može biti univerzalni moralni zahtjev, uvjerljivi su, kao i tvrdnja da patriotizam može biti “u najboljem slučaju moralno dopustiv” (str. 88). Slažem se također da patriotizam nije moralna vrlina (str. 86), ali ne bih se složio da nema nikakvoga pozitivnog etičkog značenja. Patriotizam nije po sebi moralna vrlina, pa ne uključuje moralni zahtjev, ali *može biti* moralna vrlina ako se veže uz neku ‘jaču’ vrlinu kao što je dobročinstvo. Kada primjerice neki bogati/a Hrvat/ica bezuvjetno dade svoje bogatstvo za uklanjanje otpada na jadranskim otocima, tko će osporavati da je to ujedno veliko moralno djelo? No nitko toj istoj osobi ne bi smio osporavati pravo da to isto bogatstvo daruje možda nekima koji nemaju nikakve veze s njegovim etničkim porijeklom. U članku “Patriotizam: prizemni i etički” (str. 89–109) autor iznosi zanimljivu tvrdnju da osobe koje se ne zanimaju za politički život svoje zemlje obično nisu patrioti. Očito je da patriotizam uključuje neke političke ideale i vrijednosti. U prethodnom je članku isključen umjereni patriotizam kao moralna dužnost, u ovome se razmatra i brani osebujno etički patriotizam. U obrani se navode tri razloga. Prvo, etički patriot se nalazi u boljoj poziciji kada prosuđuje što je dobro za njegovu zemlju jer bolje poznaje stanje u njoj. Drugo, ako se u njegovoj zemlji događa neka nepravda, svako prihvaćanje te nepravde, a napose korist koja proizlazi iz te nepravde, svrstava pojedinca uz one koji su za to nepravdedno stanje izravno odgovorni. Čak ako i nema nikakve izravne koristi od učinjene nepravde, već “puka solidarnost s društvom čiji je član ili državom čiji je

građanin” (str. 106) mora etičkoga patriota pokrenuti da zahtijeva ispravak nepravde. Prva su dva razloga moralnoga karaktera, a treći koji navodi profesor Primorac sastoji se u promicanju jednoga određenog političkog sustava, a to je demokracija. Svi navedeni razlozi ne mogu utemeljiti patriotizam kao dužnost, ali ako netko usvaja sva tri razloga, ako doista tako misli i osjeća za svoju zemlju, dužan je biti etički patriot.

Treći dio Primorčeve knjige posvećen je seksualnoj etici (str. 111–187). U prvome prilogu, pod naslovom “Seksualna perverzija” (str. 117–132), predlaže da se taj izraz, napose u njegovoj normativnoj uporabi, uopće više ne koristi. Obično se seksualna perverzija povezuje s pojmom neprirodnoga seksa. Razlika između prirodnoga i neprirodnoga tumači se statističkim odstupanjem od nečega što se najčešće prakticira. Nešto je zaista moralno neprihvatljivo, dakle perverzno, ali razlog je tomu kršenje nekih moralnih pravila, ali ne odstupanje od neke definitivne seksualne norme. Profesor Primorac predlaže da se ne koristi izraz ‘priroda’ u kontekstu seksualne etike te da se deskriptivni sadržaj termina ‘perverzija’ svede na neobičnu seksualnu preferenciju ili ponašanje. Homoseksualnost treba karakterizirati kao ponašanje manjine, fetišizam i transvestizam kao atipična, po sebi moralno neutralna ponašanja, dok su pedofilija i nekrofilija dvojbena ponašanja i predmet moralne prosudbe. U idućem prilogu (“Pravda za homoseksualce”, str. 133–146) autor se zalaže za ispravljanje mnogih nepravdi kojima su izloženi homoseksualci, primjerice drugačiji status punoljetnosti, diskriminacija u državnim i privatnim službama, te se na koncu opširnije bavi problemom homoseksualnoga braka. Pritom pobija pet argumenata iznesenih protiv homoseksualnoga braka: (1) brak po definiciji pretpostavlja heteroseksualni odnos; (2) u povijesti brak je uvijek bio heteroseksualna institucija; (3) država štiti heteroseksualni brak iz interesa prokreacije; (4) homoseksualni brak imao bi loše posljedice za odgoj djece; (5) legaliziranje homoseksualnog braka ugrozilo bi heteroseksualni brak. Ovaj posljednji argument možda je najslabiji, ali otkriva nedoumicu i iznenađenje zašto mnogi homoseksualci inzistiraju na instituciji braka. Tomu je prethodila heteroseksualna praksa izvanbračnih zajednica koje su s vremenom dobile izjednačen status s bračnim zajednicama. Nije mi jasno zašto se neki homoseksualci nisu zadovoljili s tom stečevinom. Zakonska zaštita u izvanbračnoj zajednici može im jamčiti dovoljnu sigurnost. Profesor Primorac je u pravu da nijedan od pet argumenata nije dostatno uvjerljiv za odbacivanje homoseksualnoga braka. Razlog je tomu sam pojam braka kao pravne institucije. Kao takva, naime, podliježe regulativi koja u konačnici ovisi o volji zakonodavca. Ozakonjenje homoseksualnoga braka europski je trend i po svemu sudeći ‘gotova’ stvar. Zagovornici homoseksualnoga braka vješto su iskoristili posljednjih desetak godina svoj javni utjecaj. Mislim da Primorčev četvrti argument

protiv homoseksualnoga braka uključuje jedan ozbiljan problem. Česta će pojava biti da iz nekih prijašnjih veza i odnosa muškarci i žene koji hoće sklopiti homoseksualni brak imaju malodobnu djecu. Mislim da se u tome slučaju skrbništvo 'prirodnih' roditelja nipošto ne smije dovoditi u pitanje. No takva djeca će odrastati pod neumoljivim motrenjem svoje okoline. Utjecaj homoseksualnih roditelja, ili staratelja, manje će biti iritantan na seksualnu orijentaciju djece od općenitoga ponašanja okoline prema takvoj obiteljskoj zajednici. Naročito konzervativne sredine otežat će slobodni razvoj takve djece. Zato mislim da zakonodavci prije nego se odluče na sljedeći korak koji zahtijevaju pobornici homoseksualnoga braka, naime pravo na adoptiranje djece, moraju imati uvid u opći stav društvene sredine spram homoseksualnoga braka. Nije isto voditi skladnu homoseksualnu obitelj u urbanoj ili ruralnoj sredini, u Nizozemskoj ili Poljskoj, na Rijeci ili na Banovini.

Najstariji članak u ovoj knjizi ("Je li prostitucija nemoralna?", 1992, str. 147–168) iznosi vrlo provokativnu tezu kako nijedan dokaz da je prostitucija, odnosno komercijalni seks, nešto nemoralno nije uvjerljiv. Profesor Primorac analizira mnoštvo različitih argumenata te ih pobija ili češće samo relativizira, primjerice uspoređivanjem prostitucije s brakom iz koristi. Najzanimljivijim dijelom smatram odbacivanje feminističke kritike prostitucije. Ne bih ulazio u potankosti argumentacije – to preporučujem svakomu tko se interesira za taj problem – nego se pitam na posve praktičan način: Ako jednoga dana moja vlastita kći dođe doma i objasni svojim roditeljima kako se želi baviti prostitucijom, kako trebamo reagirati? Ako prihvaćamo argumentaciju profesora Primorca da komercijalni seks nije ništa nemoralno i ako je naša kći našla bespriješkornoga poslodavca, koji nudi dobru zaradu, zdravstvenu zaštitu i redovito plaćanje u mirovinski fond, teško ćemo naći uvjerljive argumente protiv prihvaćanja takvoga posla. Čini mi se da je profesor Primorac, koji inače naginje deontološkoj etici, ovdje potpuno podlegao konzekvencijalističkoj argumentaciji koja seksualnost može svesti na ugovorni odnos. Posljednji članak ove zbirke ("Seksualni moral: je li pristanak dovoljan?", str. 169–187) iznosi tezu da je za seksualni čin dovoljan pristanak. Kao prvo odbacuju se argumenti da je u seksu pristanak u najboljem slučaju nužan, ali ne i dovoljan. Argumenti koji ograničavaju seks na jedan neraskidivi brak, poznati su sa svim svojim slabostima. Zanimljiva je teorija koju zastupa Roger Scruton, izložena u knjizi *Sexual Desire* (1986). Seks povezuje s ljubavlju, a seksualna žudnja kao interpersonalni odnos uvažava osobu kao osobu (individualizirajuća intencionalnost). Takav pristup isključuje usputan, beznačajan seksualni čin radi same ugone jer tada nastaje depersonalizacija odnosa. Profesor Primorac smatra da je dovoljan valjani pristanak da drugi stupi s njim u odnos. Time bi se uklonio prigovor nemoralnosti takvoga čina.

Mislim da je to skriveni konzekvencijalistički argument svođenja seksa na ugovorni odnos. No mislim da ni usputni seksualni čin ne isključuje barem neki minimum individualizirajuće intencionalnosti – komercijalni seks bi sigurno eliminirao i taj minimum.

Zbirka od deset zanimljivih članaka profesora Primorca zaista su poticajna razmišljanja za neka važna područja praktične ili primijenjene etike. Hrvatski čitatelj upoznat će veliki raspon različitih argumenata i – zbog jasnoće iznošenja – vrlo lako pratiti tijekom argumentiranja. Smireni, strpljivi stil iznošenja oprečnih teza i argumenata, jasna postupna i ozbiljna analiza, odaju autora kakvoga poznajem u stvarnome životu. Knjigu preporučujem svima koji žele upoznati kvalitetne rasprave o temama koje su nedovoljno obrađivali autori u Hrvatskoj.

**Josip Talanga**

Institut za filozofiju

Ulica grada Vukovara 54, HR-10000 Zagreb

[josiptalanga@yahoo.com](mailto:josiptalanga@yahoo.com)